

שיעור מספר 3 - תקופת הסוציולוגיה הממסדית (1948-1977)

ננסה להבין דרך הסקירה של החשיבה הסוציולוגית כיצד המציאות משפיעה על המחקר המדעי. למעשה המציאות מהווה קטליזטור (זרז) של המחקר המדעי, השינויים החברתיים מזינים את המדע.

המשך משיעור קודם

גישה זו, לא בחנה את שאלת המפגש בין שתי הקבוצות, כמו גם את שאלת המבנה הכלכלי חברתי ואת ניגודי האינטרסים שבו (מי שולט באמצעים וכיצד הוא משתמש בהם). מראש הייתה הנחה כי הקולטים והמדינה מייצגים את טובת הכלל.

למרות שהסוציולוגיה הממסדית לא דגלה במוצהר באי שיוויון, בגישתה הערכית היא ספקה תימוכין (לגיטימציה) לחברה שהלכה והפכה לבלתי שיוויונית.

בשלב מאוחר יותר, לנוכח השינויים החברתיים שהתחוללו במדינה המתהווה, הלך וגבר הצורך לגשר בין החד גוניות התיאורטית לבין הרב גוניות החברתית שרווחה. במובן זה, המציאות יצרה צורך לבקר את התפיסה הסוציולוגית המסורתית.

- גידולה של מערכת החינוך הגבוה והתפצלותה בראשית שנות ה-70 תרמו להחלשת השליטה הירושלמית על השיח הסוציולוגי. חלוצי הסוציולוגיה באו במקור כולם מהאונ' העברית בירושלים. כאשר נפתחו אונ' חדשות מחוץ לירושלים נוצר מקום לשיח חדש, בנוסף, מיקומם של החוקרים החדשים בפריפריה (כפי שהתאפשר באונ' חיפה ובאר שבע) חשף אותם למציאות חדשה.
 - התפתחות נוספת שהשפיעה על שיח זה היה הירידה במעמדה של התיאוריה הפונקציונליסטית בסוציולוגיה המערבית בכללה, כתוצאה מהגל הרדיקלי שעבר על הקמפוסים בעולם בסוף שנות ה-60.
 - מבקריה של הגישה הפונקציונלית טענו כי היא מתעלמת מניגודי אינטרסים בחברה. באמצעות הדימויים המערכתיים והתפקידיים היא סיפקה לדידם כסות מדעית לכאורה, לאידיאולוגיה של הקפיטליזם המונופולי האמריקאי, תוך הצדקת התפשטות השליטה האמריקאית המודרנית, כביכול, על חברות העולם השלישי, המסורתיות בדרך כלל.
- עם זאת, סיבות אלו כשלעצמן לא יכולות היו להביא את השינוי בשיח הסוציולוגי בישראל, ללא השינויים החברתיים והפוליטיים שעברו אז על המדינה. (הכוונה למהפך ב-1977 בו עלתה לראשונה מפלגת ימין בראשות מנחם בגין לשלטון)

דרכן של מהפכות מדעיות

תומס קון (1977) שדיבר על המבנה ואופן התרחשותן של מהפכות מדעיות, הצביע על כך שהמדע (מדעי החברה במקרה זה) אינו מתפתח תוך צבירה של ידע מאומת וניפוי שגיאות, על בסיס תצפית וניסוי, אלא משתנה תוך כדי משברים ומעברים חדים - "מהפכות" מפרדיגמה¹ אחת לאחרת. בפרט בנושא זה: אי שקט חברתי - יוצר חשיבה מחודשת שגורמת לשינוי בפרדיגמה.

- זו תפיסה של יחסיות המדע, המכירה בחשיבותם של פרמטרים טרום-מחקריים (נתונים מהמציאות שמאפשרים להניע תפיסה חברתית חדשה), עבור המחקר עצמו. לגישתו, משברים מדעיים הם תולדה של אי התאמות אמפיריות מצטברות - כאשר יש קונפליקט בין המציאות בשטח לבין התפיסה המדעית הרווחת.
- מכאן, השינויי גישות בשיח הסוציולוגי הם בראש וראשונה תוצאה של שינויים חברתיים ותרבותיים כלליים, המקרינים על התחום המדעי. יחד עם זאת יש לציין כי השיח במדעי החברה מאופיין במצב מתמיד של מחלוקת ובייחוד בין חלופות פרדיגמטיות שונות.

¹ פרדיגמה - מסגרת-על המגדירה את הנחותיה, את מושגיה, את מושאיה ואת שיטותיה של החקירה המדעית

שינויים חברתיים והשלכותיהם:

למרות ששקיעתה של תנועת העבודה החלה עם שיא הצלחתה הצבאית ב-1967, השבר השלטוני בא לידי ביטוי במלוא חריפותו לאחר מלחמת 1973 (יום הכיפורים). מציאות זו השפיעה גם על השיח הסוציולוגי: ה"שיטה" הביורוקרטית וה"מחדל" הבטחוני נעשו מטרה לבקורת על הממסד. בתקופה זו החל המשבר אשר הסתיים ב"מהפך" של 1977 – אובדן השלטון לטובת הימין, לראשונה בהיסטוריה הישראלית.

גורם נוסף שתורם למהפך הוא המעבר של התנועה הדתית לאומית בשנות ה-70 מן השוליים הקואליציוניים אל מרכז זירת ההתנחלות וכיבוש הארץ, זירה שבעבר הייתה נחלתה הבלעדית כמעט של תנועת העבודה.

שנות ה-80 בסוציולוגיה הישראלית אופיינו במבנה שיח חדש כתוצאה מהגישות הבקורתיות שרווחו אז.

שלושה היבטים לזיקה שבין המהפך הפוליטי לבין המהפך בשיח הסוציולוגי:

ראשון: התפתחות השיח הסוציולוגי הוא תולדה עקיפה של עליית הימין. המהפך טשטש את הזיהוי שרווח עד אז בין חברה, תנועה ומדינה. כך, שלא בכוונה תרם ה"מחנה הלאומי" שנתפס כבלתי דמוקרטי, לדמוקרטיזציה של השיח התרבותי, האידאי והאקדמי.

שני: השינוי בשיח הסוציולוגי משקף מעבר מהזדהות עם השלטון לעמדה אוטונומית יותר. שינוי זה משקף לא החלפת מוקד הזדהות אחד במשנהו, אלא, שבר כללי בהזדהות – דהיינו, התהוות של תרבות פוליטית משוסעת.

שלישי: בניגוד לרוח הפוליטית הרווחת ברחוב הישראלי, מיקומן האידאולוגי של רב המגמות הקיימות בסוציולוגיה הישראלית, הינו כיום, "שמאלה מן המרכז". ניתן להסביר זאת על רקע הזדהותה של האינטליגציה הישראלית עם מה שנהוג לכנות "ערכי תנועת העבודה".

לסיכום – גורלה של גישה סוציולוגית, מידת התקבלותה לשיח הרווח או דחייתה ממנו, אינם נקבעים על פי הערך האינטלקטואלי כביכול, הגלום בה, אלא נקבע על פי יחסה לכוחות השונים בחברה.

קיומן של גישות סוציולוגיות ביקורתיות בישראל, התאפשר רק משעה שחל שבר באידאולוגיה ההגמונית בישראל ומשעה שקבוצות חברתיות שונות הצליחו להתגבש ולהיאבק על הכרה בזדהותן ובענייניהן.

הסוציולוגיה שואבת את תחום העניין שלה מן החברה אותה היא בוחנת ותוצריה המדעיים אינם יכולים להיות נקיים מהשפעתם של הערכים הרווחים בחברה מעת לעת.

תקופת הסוציולוגיה הבקורתית (1977-1993)

חמש גישות בקורתיות רווחו בסוציולוגיה הישראלית בתקופה זו: אליטיזם, מרקסיזם, פלורליזם, פמיניזם וקולוניאליזם.

אליטיזם

הייתה זו החלופה הראשונה לגישה הממסדית, דוברה המרכזי היה הסוציולוג יונתן שפירא מאוניברסיטת תל-אביב. בעוד האסכולה הממסדית התמקדה בערכים הבסיסיים עליהם מושתת הסכמה חברתית, אסכולה זו התמקדה בכוחניות ובניגודיות. שני גורמים השפיעו על התפתחותה של אסכולה זו – **התפתחויות בדיון הסוציולוגי והתפתחויות פוליטיות בישראל** עצמה. בניגוד לגישה הממסדית, הייתה הגישה החדשה ערה לניגודי אינטרסים בחברה, אך בניגוד לגישה המרקסיסטית, היא לא סברה שמקורה כלכלי. לגישתה, החברה המודרנית היא ביורוקרטית והירארכית ואי השוויון שבה הוא כוחני ביסודו ולא כלכלי. הממד המרכזי אינו קפיטל תרבותי או יצרני אלא סמכות ארגונית.

לשני סוציולוגים השפעה של גישת האליטיזם בסוציולוגיה הישראלית:

הראשון - דהנדרוף (1959), שגרס כי הניגוד העיקרי בחברה הוא בין בעלי השררה לאלה הכפופים להם.
השני - מילס (1956) שראה בחברה האמריקאית את העוצמה המרוכזת באופן בלתי מבוקר בידי בעלי המשרות הבכירות בתעשייה, בצבא ובמדינה.

השינויים הפוליטיים בישראל שתרמו להתגבשות גישת האליטיזם, מקורם בתנועת 'שינוי' שהייתה האגף הליברלי של תנועת המחאה שלאחר מלחמת אוקטובר 1973. גלגולה המאוחר של תנועה זו, 'ד"ש', תרמה ישירות להחלפת השלטון ב-1977, כאשר הצטרפה לקואליציה בראשות הליכוד.

עפ"י יונתן שפירא, החברה הישראלית דמוקרטית רק באופן פורמלי ולא מהותי. היא מקיימת מוסדות פרלמנטריים ובחירות תקופתיות, אך אינה שומרת על זכויות הפרט והמיעוט. לדידו, החברה אינה מיוסדת על הסכמה ערכית, אלא על מניפולציה כוחנית. הוא חקר את אליטת הכוח (קצינים בצבא, ממסד משפטי וכו') בישראל, המושכת בחוטים שמאחורי הקלעים של הדמוקרטיה.

בניגוד לאופן בו הציג איזנשטדט את האוונגרד האידיאליסטי, שפירא רואה בהם קבוצת עסקנים, שאפתנית ותככנית. קבוצה זו הביאה ממזרח אירופה את תרבות הארגון הבולשוויקית, ובישראל היא השליטה עצמה על התקציבים הלאומיים. כך, הפכה למתווך היחיד בין כוח האדם בארץ, לבין הכספים שנתרמו למפעל הציוני. עמדת כוח זו ולא כוח הרעיון, היא המסבירה לגישתו את הצלחתה של תנועת העבודה.

בראיתו את הליכוד, הוא טען שעלייתה של מפלגה זו התאפשרה משום שהיא הציעה פיצוי סמלי ("זקיפת קומה") לשתי קבוצות שכבודן נרמס תחת שלטון העבודה.

האחת – היא יוצאי המחתרות הימניות של תקופת טרום המדינה;

השניה – היא הדור השני של המזרחיים, שסיפקו לליכוד את ההמון הבוחר. שתיהן ראו במליצות הלאומיות, תחליף ליוקרתן הפגועה.

הביקורת על התיאוריה האליטיסטית

ביקורת האליטות של שפירא אינה שמאלית ואף לא ימנית. זוהי בקורת מן המרכז הליברלי.

מגמת האליטיזם בסוציולוגיה עוסקת במכשירי הפוליטיקה בלבד ומתעלמת ממטרות הפוליטיקה ומתוצאותיה (זה מה שמבדיל אותה מתיאוריות הכפייה).

הפוליטיקה נתפסת על פי גישה זו, כזירת כוח ללא עוגן כלכלי, חברתי ומדיני.

זו גישה הרואה בפוליטיקה רק את מאבק הכוח ושוללת מראש כל אפשרות של שינוי חברתי. התמקדותה בכוחניות הארגונית, מונעת ממנה עיסוק בנושאים תרבותיים, כלכליים או לאומיים והשפעותיהם החברתיות, למרות שהם נידונים באופן מובלע. גם גישה זו כמו הגישה הממסדית, חסרה את הדיאלקטיקה בין הגורמים המשפיעים על החברה.

פלורליזם

גישה זו בסוציולוגיה הישראלית מייצגת את הקבוצות המקופחות והנדכאות בחברה הישראלית, בעיקר המזרחיים והערבים. המייצג המרכזי של גישה זו הוא סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה.

הנושאים המרכזיים במשנתו החברתית הם פלורליזם וקונפליקט. נושאים אלו נעדרו מן השיח הסוציולוגי הממסדי. בהדגישו את הקבוצות השונות בחברה הוא נתן מענה גם לגישת האליטיזם שעסקה בעיקר ב"מערכת" החברתית הכללית.

סמוחה מפרש את החברה הישראלית במסגרת גישת הפלורליזם, שעניינה הוא חברה פוסט-קולוניאלית (בקונטקסט של פוסט-קולוניאליזם בריטי) המורכבת באופן הטרוגני מיחידות אתנו-תרבותיות שונות, ומקיימות קורת-גג מדינית אחת (כמו החברה המעורבת ערבית/יהודית בחיפה באותה תקופה).

שאלת המוצא של גישה זו היא אופן השילוב של תת היחידות (הקבוצות) השונות במסגרת העל. הוא מבחין בין שלושה דפוסים:

1. **שילוב מקביל (אקווילנטי)**, הקבוצות הנבדלות והסגורות למחצה הן בעלות זיקה שווה למסגרת.
2. **שילוב מבדיל (דיפרנציאלי)**, לכל קבוצה מעמד שונה במסגרת העל. (למשל – מדינה עם רוב יהודי=הגמוניה יהודית)
3. **שילוב מכליל (אוניברסלי)** המעמד של תת היחידות מבוטל, וכלל היחידים מקושרים באופן בלתי אמצעי למסגרת העל.

המסגרת הפוליטית, המדינה – מכירה משפטית באזרחים שווים ואינה מכירה בקבוצות השתייכות. ז"א – המוסדות האלה בדרך יפעלו על פי הדפוס האוניברסלי.